

UOT 94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.74>

Sevinc Rəhimova

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

rehimova.74@mail.ru

Azərbaycan

ORCID 0000-0001-5449-6978

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN REGIONAL ƏHƏMIYYƏTİ

Açar sözlər: *Zəngəzur dəhlizi, “iqtisadi dirşəliş, infrastruktur investisiyaları, sülh və sabitlik, mədəni mübadilə.*

Giriş

Təqdim olunan məqalədə Cənubi Qafqazın Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi əhəmiyyəti regionda uzunmüddətli sülhə, əlaqəyə və integrasiyaya nail olmaq və regional inkişafın gücləndirilməsi baxımından araşdırılır. Tədqiqatda 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli sazişdə qeyd olunan Zəngəzur dəhlizindən istifadə perspektivi müzakirə edilir və onun beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin mühüm elementi kimi əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Türkiyənin regional təsirinin güclənməsi və digər proseslərlə əlaqədar olaraq bu məsələlərə maraq güclənir. Xüsusilə, Zəngəzur Dəhlizinin potensial açılışı da daxil olmaqla, regionun nəqliyyat əlaqələrinin artırılması sahəsində yeni imkanlar yaranır.

Torpaqlarımızın azad olunması ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın ən yeni tarixinin mühüm hadisələrindəndir. 2020-ci ilin noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya Prezidentləri və Ermənistanın Baş Naziri arasında imzalanmış üçtərəfli bəyanatın müddəələrindən biri də 30 ilə yaxın işğal müddərində iflic vəziyyətinə düşmüş bütün nəqliyyat-kommunikasiya bağlantılarının açılması, regionun iqtisadi gücünün bərpa olunması idi. Üçtərəfli bəyanatın məhz 9-cu maddəsi qarşıya qoyulan məqsədləri həyata keçirilməsinə xidmət edir. Belə ki, Bəyanatın 9-cu maddəsində deyilir: “*Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası*

arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidmətinin orqanları həyata keçirir” [1].

Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) birbaşa quru bağlantısını təmin edəcək Zəngəzur koridorunun açılması Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi Naxçıvan Muxtar Respublikasını Ermənistan ərazisindən Azərbaycanın əsas hissəsi ilə birləşdirən mühüm geosiyasi və iqtisadi keçiddir. Yalnız tarixi, mədəni deyil, həmçinin strateji əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz regionunda nəqliyyat, ticarət və regional əlaqə üçün mühüm əlaqə rolunu oynayır.

Zəngəzur dəhlizinin tarixi əhəmiyyəti

Müharibədən sonra regiondakı vəziyyətə nəzər salsaq görərik ki, bu dövrdə regionun gündəliyində duran əsas məsələlər Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan liderlərinin 2020-ci il noyabrın 10-da imzaladığı birgə bəyanatın bütün bəndlərinin həyata keçirilməsi, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin demarkasiyası və demilitarizasiyası, Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhədlər, “Qafqaz Platforması”nın 3+3 formatının müzakirə edilməsi, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması və s. ilə bağlı idi. Sadalananlarla yanaşı regionun iqtisadi vəziyyəti də tərəfləri düşündürən əsas məsələlərdən idi.

Zəngəzur Azərbaycan ilə Naxçıvan arasındakı 43 kilometrlik yoldur. Zəngəzur bölgəsi əsrlər boyu mübahisə və mədəni mübadilə nöqtəsi olmuşdur. Dəhlizin məhz bu bölgədən keçməsi təşəbbüsü yalnız iqtisadi baxımdan deyil,

həm də tarixi baxımdan əhəmiyyətlidir. Genişləndirilmiş ticarət yolları və qlobal bazarlara asan çıxış vədi Azərbaycan və Ermənistan iqtisadiyyatları, eləcə də daha geniş region üçün xeyir ola bilər. İqtisadi faydalar uğurlu diplomatik danışıqlardan, təhlükəsiz və sabit əməliyyatlardan və regional aktorların iqtisadi artımı tarixi narazılıqlardan üstün tutmaq istəyindən asılıdır.

Zəngəzur dəhlizinin yaranmasına səbəb olan tarixi konteksti araşdırır, onun regional iqtisadi, siyasi mənzərələrə potensial təsirini və cəlb olunmuş dövlətlər üçün təqdim etdiyi həm çağırışları həm də imkanları nəzərdən keçirir.

Azərbaycanın milli, tarixi və gələcək maraqlarına tam cavab verən Zəngəzur dəhlizinin yaradılmasını hələ Heydər Əliyevin həyata keçirmək istədiyi missiya idi. Bu tarixi missiyanı İlham Əliyev yerinə yetirərək dedi: *“Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir”* [6].

Azərbaycan üçün Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasını faktiki olaraq nəqliyyat-kommunikasiya blokadasından çıxartmaqla yanaşı, ölkəmizi Şərq və Qərbin mühüm iqtisadi tərəfdəşinə çevirir.

Bu barədə Ermənistan mediasında belə bir fikir səslənir ki, ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyev Siyasi Büronun üzvü olan zaman inşasına başlanılan və Mehridən keçən Naxçıvan-Bakı avtomobil yolu “türklərin Böyük Turan layihəsinin icrasına zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Lakin Dəmirçiyanın (Ermənistan KP MK katibi) etirazlarından sonra layihə dayandırıldı. Lakin bu Azərbaycan son hədəf olaraq bu ideyanı unutmamışdı. Prezident İlham Əliyev hər zaman öz çıxışlarında Zəngəzur dəhlizinin açılmasının xüsusi əhəmiyyətini vurğulamışdır. 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə İlham Əliyev öz çıxışında deyir: *“Vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alınıb Ermənistanla birləşdirilməsi türk dünyasının coğrafi parçalanması demək idi. Çünki qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur türk dünyasını birləşdirən körpü rolunu oynayır. Buradan keçəcək nəqliyyat, kommunikasiya və infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcəkdir”* [8].

Zəngəzur dəhlizinin region üçün əhəmiyyəti

Geniş anlamda dəhlizin əhəmiyyəti yalnız beynəlxalq ticarət yollarına və geosiyasi strategiyalara potensial təsir göstərərək bilavasitə regiondan kənara çıxır. Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazın inkişaf edən dinamikasını və onun daha geniş miqyasda rolunu dərk etmək üçün vacibdir. Yəni bu dəhliz, yalnız bir keçid deyil, Cənubi Qafqaz regionunun geopolitikasında yeni bir başlanğıcın rəmzidir.

Zəngəzur dəhlizinin açılması yalnız region ölkələrinin deyil, eyni zamanda tarixən və indi də regiona xüsusi marağı olan böyük dövlətlərin diqqətini cəlb edir. Avropa İttifaqı, ABŞ və Rusiya tərəfindən dəhlizin açılması məsələsi diqqətlə izlənilir. Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazı Avropa və Asiya ilə birləşdirən daha geniş regional nəqliyyat şəbəkələrinin bir hissəsi kimi görünür [2].

Zəngəzur dəhlizinin region üçün həyati əhəmiyyəti nədədir? Ən əsası regionun inkişaf dinamikasını formalaşdırmasındadır. Bura iqtisadi və siyasi əlaqələri gücləndirilməsi, Ermənistan üçün bu, iqtisadi inkişaf və regional təşəbbüslərə inteqrasiya yaratması, sülh və sabitliyin möhkəmləndirilməsi potensialına malik olması, yeni regional nəqliyyat şəbəkələrin bir hissəsi olması, inkişafı cəlb olunan ölkələrin iqtisadi artımına müsbət təsiri və bir sıra digər məqamlar daxildir.

Avropa ilə Asiyayı birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətini asanlaşdıran, Rusiya və Çin üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən Zəngəzur dəhlizi regionun bütün ölkələri üçün potensial iqtisadi səmərə vəd edir. Tarixi İpək Yolu nun üzərində yerləşən və Avropa ilə Asiya arasında logistika qovşağına çevrilməyi hədəfləyən dəhliz Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şərq-Qərbdə mövqelərini gücləndirəcək [15].

Bu layihənin həyata keçirilməsi siyasi iradə, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar və əsaslı infrastrukturun inkişafına ehtiyac da daxil olmaqla, çətinliklərlə üzləşir. Zəngəzur dəhlizinin gələcəyi regional geosiyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edən mövzu olaraq qalır. Zəngəzur dəhlizinin təkamülü Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlığa və iqtisadi inkişafa transformativ təsir göstərməyə hazırdır. Regionda uzun müddətdir davam edən gərginliyi potensial olaraq

yumşaldaraq yeni əlaqə və əməkdaşlıq dövrünü simvollaşdırır. Dəhlizin inkişafı təkcə Azərbaycan və Ermənistan üçün əhəmiyyətli deyil, həm də beynəlxalq ticarət və geosiyasi uyğunlaşmalar üçün daha geniş təsirlərə malikdir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında Şuşa Bəyannaməsi imzalanarkən Zəngəzur dəhlizi haqqında Prezident İlham Əliyev belə söylədi: *“Bəyannamədə Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı çox açıq ifadələr öz əksini tapmışdır. Bu da İkinci Qarabağ savaşından sonra yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Bu gün biz Türkiyəni və Azərbaycanı dəmir yolu ilə, avtomobil yolu ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi haqqında nəinki danışırıq, bu dəhlizi əməli işlərlə yaradıırıq. Müttəfiqlik haqqında imzalanmış birgə Bəyannamədə bu məsələnin əks olunması böyük məna daşıyır”* [7].

Zəngəzur dəhlizinin beynəlxalq əhəmiyyəti

Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat kommunikasiyaları üçün yerli əhəmiyyətindən əlavə, daha iki aspektdə - regional və qitələrarası aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. Bu nəhəng layihə yalnız Naxçıvanla Azərbaycanın digər bölgələri arasında nəqliyyat körpüsü deyil, eyni zamanda Çin və Orta Asiya ölkələrini Azərbaycan-Türkiyə vasitəsilə Avropanın tranzit-nəqliyyat xəttinə bağlayır.

Zəngəzur dəhlizinin çox böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var. Bu dəhlizdən istifadə edəcək Gürcüstan, İran, Türkiyə və Rusiya, eləcə də Qərb və ərəb dövlətləri qazanacaqlar. Bəzi ekspertlərin fikrinə görə, Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra Çin dövləti də bu yoldan əhəmiyyətli dərəcədə faydalana biləcək. Dövlət başçısı İlham Əliyevin Çinin “China Media Group” korporasiyasına verdiyi müsahibədə bu məsələyə geniş toxunaraq Azərbaycan ərazisində tikinti işlərinin təxminən 70 faizi artıq başa çatdırılması barədə məlumat verdi. Dövlət başçısı Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlayacağı təqdirdə əlavə yüklərin daşınmasına yeni imkanların yaranacağından və bu daşımaların əməkdaşlıq bütün ölkələr üçün çox faydalı olacağı haqqında məlumat verdi. Bu layihənin gələcəkdə ölkələr arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, regional inteqrasiya, böyük sənaye zonalarının yaradılması istiqamətindəki vacibliyini vurğuladı. Sonda ölkə başçısı bu istiqamətdə ar-

tiq nailiyyətlərin əldə olunduğunu deyərək, Ələt Azad İqtisadi Zonası haqqında və onun xarici şirkətlər, xüsusilə Çin şirkətləri haqqında əhəmiyyətindən danışdı [5]. Yalnız region ölkələri deyil, həmçinin uzaq Şərq ölkələrinin də Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətində maraqlı olduqları aydın görsənir.

Zəngəzur dəhlizinin alternativ dəhliz kimi qitələrarası əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Bu dəhliz yüklərin Çindən Türkiyənin şərq əyalətlərinə, oradan isə Aralıq dənizi və ya İstanbul boğazı vasitəsilə Avropaya daşınmasını nəzərdə tutur [11]. Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizi Avropa və Asiya qitələri arasında mühüm ticarət yolu kimi çıxış edəcək.

Dəhliz Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və İran arasında dəmir yolu şəbəkəsini genişləndirməyə imkan verəcək, həmçinin Asiya-Sakit okean regionundan Avropaya bir çox ticarət yolları açacaq. Bu, Şərq-Qərb dəhlizini, Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizini və Xəzər Nəqliyyat Şəbəkəsini daha da gücləndirəcək.

Dəhlizin Ermənistan üçün əhəmiyyəti:

Zəngəzur koridorunun açılması əsasən Ermənistan üçün faydalı olacaqdır. Zəngəzur dəhlizi Ermənistan üçün tarixi fürsət yaradır. Çünki Ermənistan artıq Azərbaycandan başlayan və keçən bütün nəqliyyat layihələrindən kənarda qalıb. Ona görə də Zəngəzur dəhlizi Ermənistan üçün “nəfəs borusu-həyat dəhlizi” kimi fəaliyyət göstərməlidir [3]. Türkiyə və Azərbaycan ilə sərhədlərin bağlı olması Ermənistana özünün əsas iqtisadi tərəfdaşı olan Rusiyaya təhlükəsiz və davamlı şəkildə fəaliyyət göstərən quru yolu əldə etməyə imkan vermirdi. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi başladıqdan sonra Ermənistandan Rusiyaya və ya əks istiqamətdə hərəkətə imkan verən heç bir dəmiryolu fəaliyyət göstərməmişdir. Mövcud olan yeganə quru yolu Gürcüstan ərazisindən keçən Yuxarı Lars yolu olmuşdur. Bu yol isə coğrafi baxımdan çətin relyefi olan ərazidən keçdiyindən və pis hava şəraitində bağlanmalı olduğundan Ermənistandan Rusiyaya və əksinə daşınmaların həyata keçirilməsində fasilələrin yaranmasına səbəb olurdu. Eyni zamanda Gürcüstan ilə Rusiya arasında olan siyasi narazılıqlar da bəzi hallarda bu yolun bağlanmasına səbəb olurdu.

Görcüstandan keçən və Ermənistan ilə Rusiyanı quru yolu ilə bağlamaq imkanına malik olan digər yol isə Abxaziyadan keçən dəmir yoludur ki, bu yol da Abxaziya ilə əlaqədar Rusiya ilə Gürcüstan arasında mövcud olan siyasi qarşıdurma səbəbindən bağlıdır. Sovet dövründə isə Ermənistan və Rusiya arasında yükdaşımalar əsasən Ermənistan ərazisində Dilican və Karnasaradan (İcevan), daha sonra Azərbaycanın Qazax rayonundan keçərək Rusiyaya gedən dəmiryolu vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu yol da münaqişə səbəbindən bağlanmışdır. Bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti eyni zamanda onun İran ilə olan dəmiryolu əlaqəsinin də kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Birinci Qarabağ Müharibəsi başladıqdan sonra Ermənistandan İrana gedən və Naxçıvandan keçən dəmiryolu da bağlanmışdır. İstifadə edilən avtomobil yolu isə dağlıq ərazidən keçdiyindən və təmirə ehtiyacı olduğundan yükdaşımalar üçün o qədər də səmərəli olmamışdır.

Münaqişənin davam etdiyi dövrdə Ermənistanın Meqri bölgəsindən keçən və İrana gedən dəmiryolunun tikintisi planlaşdırılsa da bu yolun tikintisi baş tutmamışdır. Bu həm yolun keçəcəyi ərazilərin relyefinin dağlıq olması, həm də tikinti xərclərinin böyük olması ilə əlaqədar olmuşdur. Həmin yolun tikilməsi xərclərinin 3.5-5 milyard ABŞ dolları arasında olduğu müəyyən edilmişdi. Ermənistan isə bu qədər vəsaiti əldə etmək iqtidarında olmadığından və layihəyə xarici maliyyə vəsaitləri cəlb edə bilmədiyindən yolun çəkilişi baş tutmamışdır. İranla dəmiryolunun bərpası həm də Ermənistanın Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizində iştirak etməsinə imkan yaradır. Bu yol vasitəsilə Ermənistan həm də dəhlizin istiqamətini dəyişərək onun Azərbaycandan keçməsinin qarşısını almağa çalışır. Ona görə də İranla dəmiryolunun açılmasında Ermənistan çox maraqlıdır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi başladıqdan sonra Ermənistan ilə əsas iqtisadi tərəfdaşı olan Rusiya və eyni zamanda İran arasında mövcud olan əsas quru yollarının bağlanması nəticəsində Ermənistanın blokadası dərinləşmiş və ermənilər yalnız çox da etibarlı olmayan Yuxarı Lars yolundan və İrana gedən təmirsiz avtomobil yollarından istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Ona görə də Zəngəzur dəhlizinin açılması Ermənistanın blokadadan azad olmasına, və Rusiyaya, İrana, eyni zamanda üzvü olduğu

Avrasiya İqtisadi Birliyinin bazarlarına quru yolu ilə çıxmaq imkanını əldə etməsinə səbəb olacaqdır [15].

Zəngəzur dəhlizinin Ermənistana gətirəcək bütün üstünlüklərinə baxmayaraq Ermənistanda bu yolun açılması birmənalı qarşılanmamışdır. Regionda üstünlük iddialarından əl çəkməyən erməni siyasətçiləri Zəngəzur dəhlizi layihəsinin Ermənistanın strateji maraqlarına xidmət etməməsi, geo-siyasi risklər yaratması və onun suverenliyinin itirilməsi anlamına gəldiyini qeyd edirlər.

Ermənistan hakimiyyətinin diqqət yetirdiyi ən mühüm məsələ Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərdə qarşılıqlı etimadsızlıq problemi [18]. Üç onillik ərzində Minsk Qrupunun və xarici vasitəçilərin cəlb olunduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə vasitəçilik prosesində bu məsələyə faktiki olaraq məhəl qoyulmaması, Ermənistan və Azərbaycan nümayəndələrinin nadir hallarda birbaşa və açıq dialoqa getməsi problemi mürəkkəbləşdirir.

Onların fikrincə Ermənistan üçün daha faydalı olan digər yolların açılmaması şəraitində Ermənistan üçün Zəngəzur koridorunun açılması iqtisadi faydadan daha çox geo-siyasi risklər formalaşdıracaqdır. Hətta bu dəhlizin açılmasının Ermənistanda iqtisadi dezintegrasiya yaradacağı fikirlərini səsləndirirlər [16]. Lakin Ermənistanın iqtisadi vəziyyətini nəzərə alsaq, əlbəttə ki, bu fikirlərin ermənilərin növbəti məntiqsiz iddiaları olduğunu görə bilərik.

Səsləndirilən digər arqument isə ondan ibarətdir ki, Zəngəzur koridoru vasitəsilə yüklərin Ermənistandan Rusiyaya daşınması daşınma məsafəsinin həddindən çox uzanması deməkdir. Ermənistandan Rusiyaya yük daşımaq üçün ən səmərəli yol əvvəllər istifadə edilən Karnasara (İcevan) - Qazax yoludur. Bu yolun işə düşməsi üçün Ermənistan ərazisində yerləşən qısa hissənin təmir edilməsinə ehtiyac vardır. Ermənilər hesab edir ki, əgər Azərbaycan bu yolun açılmasına razılıq versə və Ermənistan da öz ərazisində olan hissəni təmir etməyə vəsait tapsa belə bu yoldan keçəcək yüklərin və sərnişinlərin təhlükəsizliyinin Azərbaycan tərəfindən hansı səviyyədə təmin ediləcəyi məlum deyil. Ermənistandan tərəfi Zəngəzur dəhlizinin açılmaması üçün hər vasitədən istifadə edir. Lakin Prezident İlham Əliyevin bu məsələdəki mövqeyi dönülməzdir. 2021-ci il aprel ayının 20-də

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Hacıqabul rayonuna səfər edərkən Azərbaycan Televiziyasına verdiyi geniş müsahibəsində toxunulan məsələlərdən biri də Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı fikirlər idi. Prezident demişdir: *“Biz Zəngəzur dəhlizini icra edəcəyik, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də. İstəsə, daha asan həll edəcəyik, istəməsə də zorla həll edəcəyik... Azərbaycan xalqı 101 il bundan əvvəl bizim əlimizdən alınmış Zəngəzura qayıdacaqdır”* [4].

Gürcüstanın Zəngəzur dəhlizi layihəsinə münasibəti

Zəngəzur dəhlizi layihəsi Gürcüstanda da birmənalı şəkildə qarşılanmamışdır. Bir neçə cəbhəyə böyünən fikirlər mövcuddur. Bir qism siyasilər dəhlizin açılmasının regionda əməkdaşlıq imkanlarını artıracağından Gürcüstana da fayda verəcəyini fikrindədir. Onların fikrincə regionun ümumi inkişafı bütün regional ölkələr üçün faydalı olacaqdır. Hətta Ermənistanın bu layihədən əldə edəcəyi faydaları da şərh edənlər var [13].

Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin açılmasının Gürcüstanın regional nəqliyyat daşımalarında vasitəçi kimi mövqeyinin və əhəmiyyətinin azalmasına səbəb olacağını düşünənlər kifayət qədərdir. Bildiyimiz kimi son onilliklərdə Azərbaycanın enerji resurlarının və digər məhsullarının quru yolu vasitəsilə Türkiyəyə və Avropaya daşınmasında Gürcüstan vasitəçi kimi çıxış etmişdir. Ermənistanın işğalçı siyasətinə görə Azərbaycan istər Türkiyəyə, istərsə də Qara Dənizə çıxış əldə etmək üçün Gürcüstan ərazisindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu isə Gürcüstanın iqtisadi baxımdan fayda əldə etməsinə, onun regionda mövqeyinin möhkəmlənməsinə və Cənubi Qafqazdan keçən beynəlxalq nəqliyyat yolları çərçivəsində əsas oyunçulardan birinə çevrilməsinə imkan yaratmışdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması isə Gürcüstanın bu mövqeyinə mənfi təsir edə bilər. Xüsusilə də Bakı-Tbilisi-Kars dəmiryolunun əhəmiyyətinin azalacağı vurğulanır. Həmçinin, Gürcüstanı ən çox narahat edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, yeni geo-siyasi vəziyyətdə Rusiyanın ona təsir etmək və özündən asılı salmaq imkanları daha da artacaqdır [17]. Onların fikrincə Gürcüstan vasitəsilə həyata keçirilən yükdaşımaları Zəngəzur dəhlizinə yönəl-

diləcəkdir və rusların nəzarəti altında daşınacaqdır. Bu da Gürcüstanın Rusiyaya siyasi baxımdan təsir etmək imkanlarını azaldacaqdır. İndiyə qədər Rusiya Ermənistan ilə quru əlaqəsini qurmaq üçün Gürcüstandan asılı idi. Gürcüstandan keçən quru yollarının davamlı şəkildə işləməməsinə və fasilələrlə işləməsinə baxmayaraq istifadə edilən əsas quru yolu kimi qalırdı. Regionda bütün kommunikasayaların açılması isə Rusiyanın Gürcüstandan olan bu asılılığını aradan qaldıracaqdır [14].

İrənin Zəngəzur dəhlizi layihəsinə münasibəti

Zəngəzur dəhlizinin açılması perspektivindən narahatlıq duyan qonşu ölkələrdən biri də İran İslam Respublikasıdır. Hamıya məlumdur ki, Ermənistanın torpaqlarımızı işğalından sonra Naxçıvan MR blokadaya düşdüyündən Azərbaycanla quru yolu ilə birbaşa əlaqə əsasən İran vasitəsilə həyata keçirilirdi. Eyni zamanda Naxçıvana elektrik enerjisinin ötürülməsində də İran vasitəçi kimi çıxış edirdi. Zəngəzur Dəhlizi açıldıqdan sonra isə Azərbaycanın İrandan asılılığı azalacaqdır. Həmçinin türk dünyası ölkələrinin əlaqələrinin bu regionda güclənməsini İranın ərazi bütövlüyü üçün təhlikə yaradacaqdır [12, s.410].

Eyni zamanda dəhlizin açılması ilə Türkiyə və Rusiyanın da yükdaşımalarda İrandan olan asılılığı azalacaqdır və onlar alternativ yola çıxış əldə edəcəkdir. Bu faktorlar isə İranın tranzit ölkə kimi regionda mövqeyinin zəifləməsinə imkan yaradacaqdır. Bunun nəticəsidir ki, bir sıra İran rəsmiləri Zəngəzur dəhlizinin yalnız Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında yerli yükdaşımaların həyata keçirilməsi məqsədilə istifadə ediləcəyinə ümid etdiklərini bildirmişdir. Onlar bu dəhlizin beynəlxalq yükdaşımalarında iştirak etməsinə qarşıdırlar.

Lakin iqtisadçılar Zəngəzur dəhlizinin İran üçün üstünlükləri haqqında müsbət proqnozlar verirlər. Dəhlizin açılması ilə İran Ermənistanla əvvəl mövcud olan dəmiryolunu bərpa edə bilər. Ermənistanın işğalı dövründə İran Ermənistan ilə iqtisadi əlaqələrini Naxçıvandan keçən dəmiryolu bağlandığından avtomobil yolu vasitəsilə qururdu. Naxçıvandan keçən yolun bərpası İran üçün Ermənistanla iqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından elə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr o qədər də inkişaf etməmişdir və ticarət

dövriyyəsi çox aşağı səviyyədədir. Bu layihənin həyata keçməsi İran üçün daha çox Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi baxımından əhəmiyyətlidir. Uzun müddət idi ki, İran Fars Körfəzi-Qara Dəniz Nəqliyyat Dəhlizinin yaradılması istiqamətində iş aparmağa çalışırdı. Lakin görünür dövlətlərin siyasi arenadakı iddiaları qərar qəbulu zamanı daha üstün tutulur.

Dəhlizin Türkiyə üçün əhəmiyyəti

Zəngəzur dəhlizinin açılmasında maraqlı olan dövlətlərin önündə Türkiyə gəlir. Ən əsası Türkiyə özünün regionda əsas tərəfdaşı olan Azərbaycanla nəhayət birbaşa quru yolu əldə edəcəkdir. Əlbəttə illərdir Türkiyənin Azərbaycanla birbaşa quru əlaqəsi Naxçıvan vasitəsilə saxlanılırdı. Lakin bu iqtisadi tələbatı ödəmirdi. Məcburiyyət qarşısında nəqliyyat əlaqələri Gürcüstan və İran vasitəsilə qurulurdu, bi isə istər daşınma xərcləri, istərsə də daşınma məsafəsinin çox olmasına gətirib çıxarırdı. Zəngəzur dəhlizinin açılması yalnız Türkiyə ilə deyil, Xəzər dənizi vasitəsilə bütünlükdə Türk dünyası, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələrin daha da genişlənməsinə tövhə verəcəkdir. Dövlətlər arasında turizmin inkişafı da bu dəhlizin açılması ilə geniş vüsət alacaqdır. Türkiyə üçün türk dünyasına bir-başa çıxışın əldə edilməsi çox əhəmiyyətli hadisədir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən turizm əlaqələrinin daha da genişlənməsi üçün imkanlar yaradacaqdır. Belə çıxışın əldə edilməsi Türkiyə üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Türk ölkələri ilə quru yolu ilə əlaqələr Gürcüstan və İran vasitəsilə qurulur. Koridor açıldıqdan sonra isə Türkiyə bu asılılıqdan azad olacaqdır. Türkiyənin Azərbaycana və Mərkəzi Asiyaya birbaşa çıxış əldə etməsi isə Türk dünyası ölkələri arasında istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də strateji əlaqələrin qurulması və inteqrasiyanın genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır [10].

Azərbaycan özünü Rusiyanın, Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın magistral və enerji tranzitinin mərkəzinə çevirərək, əhəmiyyətini artırır. Enerji Dəhlizi baxımından Avrasiya coğrafiyasında və xüsusilə Xəzər dənizi və ətrafı ilə bağlı müzakirələrin mərkəzi olmağı və hər baxımdan Türkiyə ilə Türk dünyası arasında körpü olmağı hədəfləyir.

Dəhliz Şərqlə Qərbi birləşdirən Avrasiya quru körpüsündə əsas tranzit marşrutuna çevrilmək potensialına malikdir. Belə bir dəhlizin inkişafı onun yolu boyunca yeni iqtisadi zonaların, sənaye qovşaqlarının və logistik mərkəzlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər, yerli iqtisadi inkişafa təkan verə bilər. Nəzərə alınmalı olan digər ölçü rəqəmsal əlaqə və texnoloji irəliləyişlərin dəhlizə təsiridir. Rəqəmsal infrastrukturun fiziki infrastruktur kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi bir dövrdə Zəngəzur dəhlizi boyunca nəqliyyatın idarə edilməsi, təhlükəsizlik və kommunikasiya üçün qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası regional infrastruktur layihələri üçün yeni standartlar müəyyən edə bilər [9]. Həmçinin texnologiya və innovasiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları yarada bilər.

Nəticə

Azərbaycan üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması tarixi, siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti və üstünlükləri var. Naxçıvan MR ilə birbaşa əlaqənin qurulması orada sosial-iqtisadi inkişafa əsaslı şəkildə təsir edəcəkdir. Zəngəzur dəhlizi həm də Türkiyə ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsinə də əsaslı şəkildə tövhə verəcəkdir. Zəngəzur dəhlizi regional və beynəlxalq yükdaşımalarda əsas “halqa” statusunu qazanacaqdır. Nəzərdə tutulan kommunikasiyalar açıldıqdan sonra, Qafqazın iqtisadi mənzərəsinin və geosiyasi konfigurasiyası dəyişəcək.

Dəhlizin yalnız Azərbaycan üçün deyil, region dövlətləri, Türk dünyası ölkələri, uzaq Şərq kontekstində beynəlxalq əməkdaşlığa verəcəyi tövhələr hamı hərəfindən başa düşülür. Bu cür layihələr regional inteqrasiyanı dəstəkləyir və daha böyük coğrafi ərazilərdə əməkdaşlıq imkanları yarada bilər.

Unutmayaq ki, Zəngəzur dəhlizinin təsirləri enerji siyasəti və ekoloji layihələr sahələrini əhatə edir. Təbii ehtiyatlarla və enerji dəhlizləri ilə zəngin olan Cənubi Qafqaz regionu Xəzər dənizindən neft və qazın dünya bazarlarına nəqlində mühüm rol oynayır. Zəngəzur dəhlizinin inkişafı potensial olaraq yeni enerji marşrutlarını təqdim edə və ya mövcud olanları tamamlaya, beləliklə, regionun enerji mənzərəsini dəyişdirə bilər. Dəyişikliyin təkcə Azərbaycan və Ermənistan üçün deyil, həm də regionun enerji resurslarında əsas maraqlı tərəflər olan Avropa, Rusiya və Asiya üçün əhəmiyyətli iqtisadi nəti-

cələri var. İqtisadi inkişafın ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək, ciddi təsir qiymətləndirmələri və davamlı təcrübələr tələb edəcək.

Ermənistan və Azərbaycanın regional təhlükəsizlik sahəsində uzunmüddətli hədəflərinin üst-üstə düşməsinə və coğrafi mövqeyindən, əsas ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən regionundan istifadə etmələrinə baxmayaraq, Zəngəzur dəhlizinin yaradılması perspektivlərinə dair fərqli baxışları münaqişənin yekun sülh yolu ilə həllinə və sərhədlərin açılmasına mane olur. Davam edən bu fikir ayrılıqları etimadın bərpasına kömək etmir və əslində “müharibədən sonrakı qeyri-müəyyənliyi” uzadır.

Zəngəzur dəhlizi probleminin həlli etimadın möhkəmləndirilməsi istiqamətində daha geniş səylər kontekstində görünür. Bu məqsədlər üçün Ermənistan və Azərbaycanın müxtəlif dövlət orqanlarının nümayəndələri və maraqlı tərəflərin (Rusiya, Türkiyə, İran, ola bilsin ki, Avropa İttifaqı və Çin) diplomatları ilə birgə müzakirə platformasının yaradılması perspektivli variant kimi görünür.

Sonda demək istərdik ki, Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazda həm ümid, həm də çağırış simvolu kimi dayanır, regional geosiyasətin mürəkkəbliklərini, iqtisadi istəkləri, sabitlik və sülh axtarışlarını əhatə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. 10 noyabr 2020. <https://president.az/az/articles/view/45923>

2. Davis, R., Petrov, A. Zəngəzur dəhlizində iqtisadi imkanlar. *Jurnal of Eurasian Studies*, 2021, 15(3), s.45-63.

3. Həsənoğlu, M., Məmmədov, A., Məhərrəmov, B. “İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri”. *Beynəlxalq İdarəetmə Akademiyası Jurnalı*. 3 (3), 2020, s.522-529.

4. İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi. 20.04.2021 <https://president.az/az/articles/view/51216>

5. İlham Əliyev Çinin "China Media Group" media korporasiyasına müsahibə verib. <https://president.az/az/articles/view/60572>, 24.07.23.

6. İlham Əliyev: “Zəngəzur, Göyçə, İrəvan mahalı bizim tarixi torpaqlarımızdır”

<https://report.az/qarabag/ali-bas-komandan-zengezur-goyce-irevan-mahali-bizim-tarixi-torpaqlarimizdir/>

7. Qardaşlığın əsəri olan azad Qarabağdan dünyaya mesaj. 18.06.21 <https://medeniyyet.az/page/news/57742/Qardasligin-eseri-olan-azad-Qarabagdan-dunyaya-mesaj.html>

8. Naxçıvanda türkdilli ölkələrin başçılarının zirvə görüşü keçirilmişdir. 03.10.2009.

https://azertag.az/xeber/naxchivan_zirve_gorusu_turkdilli_olkelerin_birliyini_daha_da_gulen_dir_recekdir_naxchivanda_turkdilli_olkelerin_dovlet_baschilarinin_ix_zirve_gorusu_kechirilmisdir-454620

9. Mehmood Ul hassen Khan Zehgezur Koridoru'nun stratejik önemi. 29.09.2021.// <https://www.ankasam.org/anka-analizler/zengezur-koridorunun-stratejik-onemi/>

10. Zengezur koridorunun Azərbaycan və bölgə üçün önemi // <https://www.eurasian-research.org/publication/zengezur-koridorunun-azerbaycan-ve-bolge-icin-onemi/?lang=tr>

11. Агаев, И.Г. Интересы региональных и мировых держав в открытии Зангезурского коридора.// <https://cyberleninka.ru/article/n/interesy-regionalnyh-i-mirovyh-derzhav-v-otkrytii-zangezurskogo-koridora-2023,c.13-18>

12. Агазаде, М.М. Геополитическая ситуация на Южном Кавказе после Второй Карабахской войны // *Постсоветские исследования*. Т.6. № 4 (2023) с.401-411.

13. Армении прекрасно понимают, что Зангезурский коридор надо открыть <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/gruzinskij-analitik-v-armenii-prekrasno-ponimayut-cto-zangezurskij-koridor-nado-otkryt/>

14. Грузинский аналитик: В Армении прекрасно понимают, что Зангезурский коридор надо открыть. 25.11.2021// <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/gruzinskij-analitik-v-armenii-prekrasno-ponimayut-cto-zangezurskij-koridor-nado-otkryt/>

15. Гусейн, Р., Гулахмедов, М., Зангезурский коридор как новый транспортный узел интеграции и сотрудничества на Южном Кавказе

https://www.researchgate.net/publication/371796337_The_Zangazur_Corridor_as_the_new_haulage_hub_for_integration_and_cooperation_in_the_South_Caucasus // Бизнес и ИТ, XIII (1) 2023. s.121-128

16. «Коридор» через Сюник приведет в экономической дезинтеграции Армении . 18.07.2024 <https://am.sputniknews.ru/20240718/koridor-cherez-syunik-privedet-k-ekonomicheskoy-dezintegratsii-armenii-politolog-78439214.html>

17. Лавров: Подключение Грузии к формату «3+3» не будет обязывать ее изменить свои политические позиции// <https://apa.az/ru/strani-snq/lavrov-podklyucenie-gruzii-k-formatu-33-ne-budet-obyazyvat-ee-izmenit-svoi-politiceskie-pozicii-467737>

18. Pashinyan Cites ‘Mutual Distrust’ as Reason for Delay of Yerevan-Baku ‘Peace Deal’ // Asbarez. URL: <https://asbarez.com/pashinyan-cites-mutual-distrust-as-reason-for-delay-of-yerevan-bakupeace-deal/> (дата обращения: 25.02.2024).

Summary

Sevindj Rahimova

Regional significance of the Zangezur Corridor

The corridor allows Azerbaijan to establish a transport link to its exclave Nakhchivan. According to Pashinyan, the deal "unblocks" Armenia from the land blockade by Azerbaijan and Turkey; this will allow connecting Armenia to the rest of the world with railroads. The new corridor's significance at the regional level lies in the alternatives it offers in several areas. First and foremost, it creates a new route between Turkey and Central Asia. Turkey is interested in reducing its dependence on its regional rival, Iran, and establishing connections with Central Asia through friendlier countries. Ankara has long pursued this goal through Georgia and Azerbaijan in the north and is seeking to achieve a similar scenario through the Armenia-Azerbaijan route in the south.

Keywords: *Zangezur corridor, economic revival, infrastructure investments, peace and stability, cultural exchange.*

Резюме

Севиндж Рагимова

Региональное значение Зангазурского коридора

Этот коридор позволяет Азербайджану установить транспортное сообщение с его эксклавом Нахичевань. По словам Пашиняна, соглашение «разблокирует» Армению от сухопутной блокады со стороны Азербайджана и Турции; это позволит соединить Армению с остальным миром железнодорожным сообщением. Значение нового коридора на региональном уровне заключается в альтернативах, которые он предлагает в нескольких областях. Прежде всего, он создаёт новый маршрут между Турцией и Центральной Азией. Турция заинтересована в снижении зависимости от своего регионального конкурента, Ирана, и установлении связей с Центральной Азией через более дружественные страны. Анкара давно добивается этой цели через Грузию и Азербайджан на севере и стремится достичь аналогичного сценария через маршрут Армения-Азербайджан на юге.

Ключевые слова: *Зангезурский коридор, экономическое возрождение, инвестиции в инфраструктуру, мир и стабильность, культурный обмен.*